

2. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандітизм чи повстанство? // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
3. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929 – 1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип. 2.
4. Плюц В. Боротьба за Українську державу під советською владою. – Лондон: УВС, 1973.
5. Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу. Історіографія // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.
6. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов та ін. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.
8. Старів С. Страта голодом / Пер. з англ. – К.: Просвіта, 2002.
9. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів / Гребенюк Г.С., Коваль Р.М., Коротенко В.В., Маслак О.О.; за ред. Р.М. Ковалю. – К.: ред. газети „Незборима нація”, „Просвіта”, 1997.
10. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діор, 2001.
11. Коваль Р.М. Ренесанс напередодні трагедії. – К.: Діор, 2003.
12. Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 2987.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3185.

І. В. Рибак

ЖИТЛО ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА: КІЛЬКІСНІ ТА ЯКІСНІ ЗМІНИ

Житло є найважливішою частиною селянського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Незважаючи на це, окреслена проблема недостатньо вивчена у вітчизняній історіографії. Частково її висвітлено в працях В.В. Калініченка І.В. Рибачка, А.Г. Данилюка, Ю.О. Хохола [1–4]. Проте спеціальні дослідження фактично відсутні. З огляду на це автор ставить за мету простежити еволюцію житлового будівництва в доколгоспному селі, з'ясувати кількісні та якісні зміни, які відбулися в житлово-

побутових умовах мешканців у добу НЕПу. Об'єкт дослідження – соціально-побутова сфера доколгоспного українського села, предмет – селянське житло. Уявлення про його стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923 – 1924 рр., у ході якого було вивчено житлово-побутові умови 86156 селянських дворів у 214 селах України [5, 3–4]. Насамперед було з'ясовано, з яких матеріалів зведено стіни хат [5, 18].

Табл. 1

Аналіз наведених даних свідчить, що, незважаючи на регіональні особливості, матеріали, з яких зводилися стіни, як правило, залишалися малоякісними. Лише незначна кількість селянських хат будувалась із цегли, каміння, саману. Найгіршими із

Назва губернії	Матеріали, з яких побудовано стіни хати						
	дерево	каміння	цегла	глина	хворост	саман	інші
Волинська	93,6	—	0,1	6,3	—	—	—
Донецька	17,5	31,8	0,8	1,6	2,8	45,2	0,3
Катеринославська	1,3	1,2	1,0	33,8	33,5	27,4	1,8
Київська	76	0,05	—	21	2,2	0,05	0,7
Одеська	3,3	23	0,7	56	9,4	3,8	3,8
Подільська	45	4,6	1,25	44,5	0,25	0,9	4,5
Полтавська	43	2,3	—	26	22,4	4,3	2
Харківська	85,2	0,2	0,4	4,3	9,4	0,4	0,3
Чернігівська	98,2	—	0,2	0,6	0,6	0,2	0,2
В середньому в Україні	49,7	6,3	0,4	24,9	9,4	7,6	1,7

санітарно-технічного боку були хати, зведені з хмизу, основу яких становив пліт, обмазаний ззовні та зсередини глиною, а також глинобитні (мазанки). Ці хати досить легко промерзали взимку і робили помешкання холодним та вогким. За даними Укрдержстраху, у 1925 році у 8 округах України такі хати становили більше 50 % наявного житлового фонду, у 8-ми - між 25-50 %, 9-ти – 10-25 %, у решті округів – менше 10 %. Дерев'яні в 20-ти округах склали більше 50 %, в 10-ти – між 25–50 %, в 3-х – 10–29%, у решті округів – менше 10 % [1, 385].

З'ясовано, що 15,1 % обстежених селянських хат побудовано до 1880 року, 10,6% – у 1881–1890рр., 19,2 % – 1891 – 1900рр., 25,0 % – 1901 – 1910 рр., 20,6 % – 1911 – 1920 рр. і лише 9,5 % у 1921 – 1924 роках [5, 23]. Таким чином, війна, розруха негативно вплинули на темпи житлового будівництва на селі. Фонд житла був застарілим. Дерев'яні оселі були вкрай вогнебезпечними. У 20-ті роки ХХ ст. від пожеж постраждало 0,5 % селянських господарств [1, 386]. Малоякісними залишалися будівельні матеріали, якими вкривалися селянські хати (у %) [5, 27].

Табл.2.

Назва губернії	Матеріали, якими вкрито хати				
	очерет солома	черепиця	залізо	дерево	інші
Волинська	85,5	7,4	1,6	5,5	—
Донецька	51	39,9	5,6	3,5	—
Катеринославська	61,3	33,5	1,4	1,6	2,2
Київська	98,1	1	9,9	1	—
Одеська	78	10	6	0,3	5,7
Подільська	91,3	0,8	7,6	0,3	—
Полтавська	92,3	1	6,7	—	—
Харківська	82,4	3,3	14,3	—	—
Чернігівська	95	0,2	4,5	0,2	—
В середньому в Україні	81,4	9,4	6,8	1,2	1,2

Більшість селянських осель, як свідчать дані обстеження, вкривалася вогнебезпечними матеріалами. Матеріали обстеження доповнюють дані про влаштування долівки сільських хат (у %) [5, 31].

Табл. 3

Назва губернії	Матеріал, з якого виконано долівку		
	земляний дерев'яний	цегельний	глиняний
Волинська	90,4	9,7	
Донецька	84,8	14,8	0,4
Катеринославська	95,1	4,4	0,5
Київська	96,3	3,7	—
Одеська	98,4	1,4	—
Подільська	97,4	0,2	—
Полтавська	99,2	0,8	—
Харківська	98	2	—
Чернігівська	82,6	17,4	—
В середньому по Україні	94,8	5,1	0,1

Головний факт, який встановлюється цими цифрами полягає в тому, що всюди в українських селах домінувала глиняна або земляна долівка, саме в цьому була особливість української хати та її найбільший гігієнічно-побутовий недолік.

Надзвичайно важливими є дані обстеження про розподіл селянського житла за кількістю кімнат (у %) [5, 36].

Табл. 4.

Назва губернії	Селянські хати, які склалися з кімнат:		
	1	2	3
Волинська	82,6	16,3	1,1
Донецька	13,1	68,5	18,4
Катеринославська	39	45,2	15,8
Київська	72,8	23,3	4
Одеська	75	22,7	2,3
Подільська	75,5	22,3	2,2
Полтавська	51	43,7	5,3
Харківська	86	10,1	3,1
Чернігівська	49,1	44,5	6,4
В середньому по Україні	61,7	32,1	6,2

Наведена таблиця переконливо свідчить, що майже дві третини селянських хат в українському селі склалися з однієї кімнати-кухні. У ній мільйони селян проводили більшу частину дня: спали, працювали, готували і споживали їжу, прали білизну, а іноді тримали худобу. Так, у 17,8% обстежених хат під одним дахом розміщувалися конюшні, у 9,2% – хліви [5, 36]. Брак чистого повітря в сільських хатах, особливо взимку, робили ці житла нездоровими, спричиняли

серед сільського населення важкі захворювання соціально-побутового характеру.

Матеріали обстеження переконливо свідчать про вкрай важкі житлово-побутові умови тогочасного селянства. Типовою для українського села на початку 20-х років ХХ ст. була невеличка глинобитна або дерев'яна хатина, під солом'яною або очеретяною покрівлею, із глиняною або земляною долівкою. Про це свідчать матеріали обстеження житлово-побутових умов жителів сіл Харківського округу, здійснені Наркоматом охорони здоров'я УСРР у 1925 році. Зокрема встановлено, що на одного мешканця селянської хати припадало всього 6 кубічних саженив повітря замість 15 за нормою. Вогкість виявлено в половині обстежених хат. 91% бідняцьких та 78% середняцьких осель вкрито солом'яною або очеретом. У 65% обстежених хат виявлено під одним дахом стайні та хліви, 71% будівель не мав вбиральню у дворі [2].

Все ж заслуговує на увагу висновок С.В. Кульчицького, С.Р. Ляха, В.І. Марочко про те, що, попри економічні труднощі, селянство України здійснювало інтенсивний пошук досконаліших типів житлових будинків. Традиційне селянське житло типу хата-сіни поступово перетворювалося в оселю, яка складалася з двох частин: хата – сіни – хата [7, 134]. У зв'язку зі збільшенням житлових кімнат зникає старе внутрішнє планування. У деяких хатах заможного та середнього селянства простежується диференціація приміщень. Сім'я намагалася відокремити спальний та кухонний куточки, перетворюючи їх в окремі невеликі кімнати [8, 88]. Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства в другій половині 20-х років знайшло відображення і в інших характеристиках нової сільської хати – відсутності вогкості, використання якісніших матеріалів при зведенні стін, покрівлі тощо [5, 14]. Цей висновок певною мірою підтверджують матеріали вибіркового обстеження селянських осель Шепетівського округу, проведеного Всеукраїнською Академією наук у 1927 році. Його мета – виявити кількісні та якісні зміни в житловому будівництві на основі порівняльного аналізу з результатами аналогічного обстеження, яке було здійснене в Україні, зокрема у Волинській губернії в 1923 – 1924 рр. Обстеження дало такі результати. Матеріалом для будівництва стін слугували (у %) [10, 1–4].

Табл. 5

Назва регіону	Вид матеріалу			
	дерево	цегла	глина	інші
Шепетівщина у 1927 р.	81,4	3,6	15	
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	93,6	0,1	6,3	
Україна у 1923-1924 рр.	47,7	0,4	24,9	25

Для покриття селянських осель використовувалися такі матеріали (у %) [10, 12].

Табл. 6

Назва регіону	Вид матеріалу			
	солома	дерево	дахівка	залізо
Шепетівщина у 1927 р.	76,9	1,9	17,5	0,6
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	85,5	5,5	7,4	1,6
Україна у 1923-1924 рр.	81,4	6,8	10,4	1,2

Результати обстеження засвідчили широке використання якісних будівельних матеріалів при спорудженні будинків на селі в другій половині 20-х років. Це знайшло вияв у збільшенні кількості цегляних хат, вкритих вогнетривкими матеріалами. Підставою для якісної характеристики селянської оселі в окреслений період є дані про внутрішнє планування хати (у %) [10, 14].

Табл. 7.

Назва регіону	Характер матеріалу долівки		
	глиняний	цегляний	дерев'яний
Шепетівщина у 1927 р.	88,7	0,6	10,7
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	90,4	0,1	9,5
Україна у 1923-1924 рр.	93,8	1,1	5,1

Результати обстеження виявили таку картину внутрішнього планування тодішньої селянської хати (у %) [10, 15].

Табл. 8.

Назва регіону	Сільські оселі, які склалися з кімнат		
	кімната	1 з кухнею	2 з кухнею
Шепетівщина у 1927 р.	39,7	41,8	18,5
Волинська губ. у 1923-1924 рр.	82,6	6,3	1,1
Україна у 1923-1924 рр.	61,1	32,7	6,2

Матеріали обстеження зафіксували деяке поліпшення житлово-побутових умов жителів сіл у доколгоспний період. Насамперед це виявилось у зменшенні питомої ваги хат із земляною або глиняною долівкою, що було одним із головних санітарно-гігієнічних недоліків тодішньої селянської хати. До того ж дещо скоротилася кількість традиційних однокімнатних хат. Деякі якісні зміни в селянському житті засвідчив динамічний сільськогосподарський перепис 1927 року. Згідно з отриманими даними, 52,1 % селянських хат у республіці були дерев'яними. При цьому на Поліссі таких хат було 97,7 %, на Правобережжі – 62,1 %, на Лівобережжі – 67,6 %, у Степу – 13,3 %. Із глини (включаючи в цю рубрику хати з лампачу і мазанки) було збудовано 33 % селянських жител в Україні, а саме в Степу – 44 %, на Правобережжі – 30,3 %, на Лівобережжі – 21,6 %, на Поліссі – 0,3 %. Цегляні будинки становили 7,3 % селянських осель в Україні. Найбільше їх було в Степу – 29 %, на Правобережжі 4,7 %, на Лівобережжі – 0,1 %. На Поліссі такі будівлі були відсутні. У 1927 році нараховувалося 72,2 % жител під соломою, разом з оселями під очеретом 80 %. Зокрема, на Правобережжі – 89,3 %, на Поліссі 87,4 %, на Лівобережжі – 83,1 %, у Степу – 62,3 %. Селянські оселі в Україні, криті бляхою, становили 6,2 %, черепицею – 8,0 %, шифером – 4,0 %, дранкою (гонтою) – 1,0 % [11, 14]. Отже, у період НЕПу дещо зросла питома вага хат, збудованих із каменя, цегли, вкритих бляхою, шифером, черепицею, хоча такі будівлі залишалися

великою рідкістю на селі і були ознакою великої заможності господаря.

Все ж не слід перебільшувати позитивні зміни в сільському житловому будівництві. У цей період не вдалося переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування житла. Селянські кошти в цей час використовувалися насамперед на придбання худоби, реманенту, тягла, спорудження господарських будівель. В.В. Калініченку вдалося виявити закономірність: зі збільшенням посіву в господарстві паралельно зростала питома вага господарських споруд порівняно з житловими. Так, у групі з посівом до 2 десятин на двір господарсько-промислові будівлі становили 28 % вартості всіх споруд, у посівній групі 2,1-4 десятин на двір – 38,1 %, у господарстві, що мали посіву від 4,1 до 6 десятин – 41,1 %, у групі з посівом до 9 десятин – 44,5 % і в господарствах із посівом понад 15 десятин на двір – 6,4 %. Тобто чим більший посів у господарстві, тим вагомішими були витрати на господарське будівництво порівняно із житловим, що свідчило про розширене виробництво в цих господарствах [1, 195]. Унаслідок цього поліпшенню житлово-побутових умов жителі сіл надавали другорядне значення.

Так, за даними санітарно-демографічного обстеження 1923 – 1924 рр., 54,3 % селянських хат освітлювалося каганцями, 15,5 % – газовою лампою без скла, 29,8 % – газовою лампою зі склом і лише 0,4 % мали електричне освітлення [5, 58].

Негативно позначалися на здоров'ї мешканців сільських осель незадовільні санітарно-гігієнічні умови, особливо вогкість, яка була спричинена відсутністю фундаменту, дерев'яної підлоги, вентиляції. Під час обстеження сільських осель 1923 – 1924 рр. з'ясувалося, що майже 80 % хат були вогкими [5, 92].

Незадовільними були санітарно-гігієнічні умови проживання в тодішніх селянських оселях. Виявилось, що більшість селян ночувала на лавці, печі, долівці і лише більше третини спало в ліжку [5, 87]. Антисанітарії в тодішніх сільських хатах сприяла відсутність умивальників, відхожих місць тощо. Так, умивальники було виявлено в 1924 році лише в 1,7 % обстежених осель Волинської губернії, 7,7 % – Донецької, 2,3 % – Катеринославської, 3,4 % – Одеської, 1,0 % – Полтавської, 1,3 % – Київської, 0,7 % – Чернігівської, 2,3 % – Харківської губернії. У 1924 році за окремою вибіркою було обстежено 17 651 селянську сім'ю в 55 селах Подільської та Волинської губернії. З'ясувалося, що в 10,5 % обстежених осель Волинської губернії разом із людьми в хатах утримували тварин, а у Подільській губернії цей показник становив 28,8 %. Шкідливі комахи виявлено в 67,2 % обстежених хат Волинської й у 84,5 % Подільської губернії [5, 138].

Українські селянські хати мали видовжену форму. Це пояснювалося традиційним внутрішнім плануванням осель: хата – сіни; хата – сіни – комора; хата – сіни – хата. В Україні, за винятком деяких регіонів, насамперед Полісся, селянські хати білилися, що надавало їм чепурного вигляду.

Внутрішній облаштунок сільських хат у 20-х роках був надзвичайно скромний: піч, мисник, стіл на покутті, образи, лавки, піл або ліжко, скриня, полиці для зберігання продуктів і речей домашнього вжитку. Сіни використовувалися для зберігання зерна, різних господарських речей. У коморі селяни зберігали

крупни, борошно та інші продукти. Уявлення про реальні форми селянського побуту дає тогочасна періодика. У статті „З побуту сільського комуніста” члена пропагандистської групи ЦК Компартії України, який взимку 1926 р. побував у Юринецькому районі Проскурівської округи, описано побут пересічної селянської родини Івана Матвієшина. „Сім’я жила в глиняній хаті під стріхою, на подвір’ї хлівець, клуня, у хаті з глиняною долівкою стояло двоє дерев’яних ліжок, вкритих домотканими ряднами. На причілковій стіні – сіл, впродовж передньої стіни – дерев’яні широкі лави, мисник” [12].

У спостереженнях сучасників констатовалося, що „селяни живуть у малих, вогких помешканнях. Самі помешкання не влаштовані як слід – холодно, вогко, невігдно, і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів, з яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що ми будуємо некультурно. Селянство, будуючи свої хати, при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні й санітарні правила і до того ж неправильно використовує приміщення. Тут і пічки, з яких фактично тепло вилітає в комин, тут і те, що приміщення не вентилується, що в цьому приміщенні і живуть, і білизну сушать. Тут і дітей купають і тут часто-густо разом з родиною тримають вічці та телята” [13, 62].

Глибокі історичні корені не облаштованості селянських осель, згортання НЕПу не дозволили істотно поліпшити якісні характеристики української хати в 20-ті роки, досягти докорінного поліпшення житлово-побутових умов життя сіл у доколгоспний період.

1. Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження*. Харків, 1997.
2. Рибак І.В. *Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991). Кам’янець-Подільський*. – 2000.
3. Данилюк А.Г. *Українська хата*. – Київ, – 1991.
4. Хохол Ю. *Архітектура та будівництво в селах України за 50 років Радянської влади // Сільське будівництво*. – 1967. – № 2.
5. Марзеев А.Н. *Жилище и санитарный быт сельского населения Украины*. – Харьков, – 1927.
6. *Вісті*. – 1926. – 30 січня.
7. Кульчицький С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. *Становление основ социалистического вклада жизни крестьянства*. – К., 1988.
8. Гребінь І.Ф. *Розвиток народного житла молдавського населення України за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія*. – 1984. – № 3.
9. Нечитайло В.В. *Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади в селі Глушківцях на Поділлі // Народна творчість та етнографія*. – 1972. – № 1.
10. Куліковський М.С. *Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині*. – Шепетівка, 1929.
11. Вологодцев І. *Селянське будівництво (за даними сільськогосподарського динамічного перепису 1927 р.) // Вісник статистики України*. – 1929. – № 1.
12. Касьян А. *Из быта сельского коммуниста // Коммунист*. – 1926. – 18 февраля.
13. Полоцький О. *Культурне будівництво на селі*. – Харків, 1929.

3. В. Нечипоренко

ДИСКУСІЯ СТОСОВНО БОРОТЬБИ СЕЛЯНСЬКОЇ ТА ПРОЛЕТАРСЬКОЇ КУЛЬТУР У 20-х рр. ХХ ст. У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕФОРМИ БІЛЬШОВИКІВ

20 – 30-рр. ХХ ст. – один із складних і водночас цікавих періодів вітчизняної історії. Це час становлення радянської суспільно-політичної моделі, визначення й оформлення її рис, ознак. У цьому контексті особливої уваги заслуговує національна політика більшовиків, яка в УСРР отримала назву “українізація”. Правляча партія на початку 20-х рр. ХХ ст., урахувавши національно-культурний і духовний ренесанс періоду революції 1917 – 1920 рр., зокрема українців, не могла на це не зважати, формуючи нову державність, пропагуючи відмінну від царської національну політику. Актуальність вивчення цих процесів зумовлена деякою подібністю ситуації. Як у 20-ті рр., так і за сучасних умов в Україні важливим компонентом внутрішньої політики є етнополітика. Тому врахування попереднього досвіду дозволить, з одного боку, не повторити прорахунків минулого, а з іншого – пом’якшити можливі негативні наслідки.

Аналіз історіографії свідчить, що українізація знайшла своє належне наукове висвітлення у вітчизняній історичній науці [1]. На наш погляд, детальнішого з’ясування потребує проблема ролі та місця українського селянства, які відводилися йому більшовиками в політиці коренізації, що відображено в дискусії 20-х рр. ХХ ст. про боротьбу двох культур. Мета розвідки – проаналізувати основні положення вищезгаданої полеміки. Об’єкт вивчення – національна політика більшовиків в УСРР, предмет – роль та місце селянства в політиці українізації в дискусії про боротьбу двох культур.

Як слушно зауважують В. Даниленко, В. Масненко та інші сучасні українські історики, досі немає повного адекватного уявлення про теоретичну модель перетворень, запланованих у зв’язку з українізацією, як не доводиться говорити і про єдину послідовну концепцію політики українізації [2, 45–46]. Проте політична й ідеологічна дискусія з її приводу, безсумнівно, існувала. З одного боку, вона свідчила про ідейний плюралізм 20-х рр., а з іншого – розкривала більшовицьке трактування складних національних відносин у “безкласовій” пролетарській державі, більшість у якій, зокрема в УСРР, становили селяни.

У політичному середовищі Радянської України ще в 1922 р. чітко окреслилися два табори у ставленні до українізації. Прибічники одного з них, очолюваного наркомом освіти Г. Гриньком, щиро вірили в завдання національної реформи, шляхи та темпи її здійснення, докладаючи чимало зусиль з її реалізації. Прихильники іншого, на чолі з другим секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, робили все, щоб українізацію проводити згідно з генеральною лінією партії, тобто московського керівництва [3, 48].

Саме для виправдання такої поведінки Д. Лебедь винайшов “теорію боротьби двох культур”, згідно з якою в Україні існувало дві культури: “вища” –